

І. А. ГОТУН, О. П. МОЦЯ (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЕПОХИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ В УКРАЇНІ

В першій половині ХХ ст. (як і в ХІХ) село ІХ—ХІІІ ст. вивчалось досить епізодично, в основному під час робіт на багатошарових поселеннях. У 50—70-х рр. ситуація дещо покращилася у зв'язку з розробками В. Й. Довженка в плані вивчення ним землеробства. Її лише в останні десятиліття тема середньовічного села стала однією з основних для відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, котрий став координаційним центром з розробки цієї проблеми. Її важливість пояснюється роллю селянства в епоху середньовіччя.

На сьогодні вивчення села ведеться у трьох регіонах: прикарпатському, на правобережжі та лівобережжі Дніпра. Перший з них вивчається недостатньо, а останній найкраще (тут маються на увазі розкопки на значних площах — від кількох сотень метрів до понад 1 га). Вся проведена робота дає можливість зробити цілий ряд нових висновків.

Розміри самих поселень дорівнювали 0,5 — більше 20 га. Кількість дворів варіювалася від 1—2 до кількох десятків. Вивчення їх планувальної структури має значення не лише для реконструкції зовнішнього вигляду поселень, а й для вирішення проблем соціально-економічного життя суспільства. В останні століття І тисячоліття в Східній Європі почалося господарське відособлення окремих сімейств. У слов'янських поселеннях даний процес знайшов своє вираження в переході від безсистемної забудови до рядової, а подальші зміни в суспільно-економічному житті — у появі садиб та їх майновій стратифікації. Розкопками виявлено хронологічні особливості у розташуванні об'єктів: на зміну притаманному ІХ — початку ХІ ст. поділу на житлову й господарську зони (Деснянка, Ліскове, Клонів, Козарки, Овраменків Круг на Чернігівщині) з наявністю окремих ям і будівель біля жител і винесенням решти споруд у глибину поселення з'являються не лише взаємопов'язані комплекси споруд, а й локальні групи синхронних об'єктів, оточені огорожею. О. В. Шекуну в означеному регіоні вдалося як зафіксувати наявність садиб, так і дійти висновку, що вже з першої половини ХІІ ст. селища склалися з дворів, а в другій половині ХІІ ст. цей тип забудови став пануючим, прикладом чого слугує садиба з селища Рів-ІІ площею 480 кв. м. Подальші розкопки дали можливість названому автору зафіксувати на поселенні Криниця ще більш ранню сади-

бу, яка датується першою половиною XI ст., а також зробити узагальнення, що садиби того часу, диференціюючись за розмірами, мали площу 400—1500 кв. м; господарські споруди там розташовувалися біля жител, по колу, залишаючи незабудованим центр, вогнебезпечні виробництва вносилися на незабудовані ділянки.

Загальноруські закономірності демонструються матеріалами Середнього Подніпров'я, відмінності якщо й існують, то вони пов'язані з регіональними особливостями, перш за все — ландшафтними. Репрезентативність регіоном загальноруських тенденцій видна при порівнянні із сільськими садибами інших територій. Зокрема, в Попрутті, на поселенні Коростовата 3, за даними М. А. Филипчука, відомі 10 садіб X—XI ст. з природними кордонами і слідами жител та наземних господарських споруд. Аналізуючи матеріали Північної Буковини, М. А. Филипчук в той же час дійшов висновку, що X ст. демонструє патріархальний уклад: групи із 3—4 жител на відстані 5—7 м одне від одного та 40 м між групами; індивідуальні садиби, що зафіксовані на семи пам'ятках, з'являються пізніше. Показово, що садиби на селищах Північної Буковини, як зазначав Б. О. Тимошук, аналогічні Шестовицьким. Дослідник простежує на сільських садибах процеси, пов'язані з приватним землеволодінням. Зокрема, щодо згаданих Шестовицьких садіб поселення Рів-II зазначалося, що будівлі і знахідки в них (срібні і бронзові прикраси, бронзовий світильник, стремена, уламки амфор) свідчать, що садиба належала заможному селянину; подібні селянські садиби могли виникнути лише в тому випадку, коли переділи землі в общинах не проводились, і більш заможні сім'ї мали можливість влаштувати свої садиби поряд з орним полем і таким чином отримувати певну економічну вигоду. Виходячи з визначення “у зв'язку з розвитком приватної власності почав поступово складатися новий тип житла — садиба, що включала будинок власника в оточенні господарських будівель і огорожі”¹, можна стверджувати, що зафіксовано археологічні сліди саме вказаного явища. Садибна забудова, що фіксується, починаючи з XI ст., свідчить про стабілізацію приватизаційних процесів на селі на початку II тисячоліття. У випадках із садибним плануванням ми маємо справу з відокремленими в побутовому і господарському відношенні одиницями — саме так визначив (і з цим неможливо не погодитись) житлово-господарські комплекси В. Й. Довженок. Сама територіальна община — “верв” у переважній більшості випадків складалася з жителів кількох поселень, де функціонували як малі, індивідуальні, так і великі, нероздільні сім'ї.

Вдалося простежити й певну соціальну ієрархію самих поселень, починаючи від князівських і боярських сіл і кінчаючи ординарними селищами, де проживали рядові члени давньоруського суспільства. Матеріальна культура жителів першої групи поселень практично не відрізнялася від тієї, що простежується під час вивчення міст. Це стосується житлових споруд, предметів побуту, прикрас і одягу, рівня культурного розвитку (звичайно, не всіх, а лише представників феодальної адміністрації та частини слуг). Конкретні соціально-економічні функції, що стояли за різноманітними типами поселень, досить сильно різнилися між собою. Як пункти князівського домену називалися Дорогинка, Ліскове. Останнє — лише одне із значної групи подібних, вивчених на Чернігівщині. Як вказував М. С. Грушевський, “всі засоби чернігівської династії і чернігівського боярства були на півночі в Задесенні і придніпровській Сіверщині. Тут великі князі й боярські села..., пасіки і риболовлі...”². Археологічне вивчення дало можливість простежити це явище за топонімами та характерними категоріями матеріальної культури. Інші поселення (Автуничі) можна роз-

глядати як населений пункт, жителі котрого (державні смерди) влаштували свої взаємовідносини з верхівкою суспільства виконанням різноманітних натуральних повинностей. Відомі й такі, що стояли ближче до відкритих торгово-ремісничих поселень типу Гньоздово та Бірки, але знаходились у приватних володіннях представників класу феодалів (Григорівка). Міський характер останнього з названих селищ відзначає й автор розкопок, яка підкреслює, що до таких висновків приводить характер планування і щільність забудови: одна садиба на 250—300 кв. м³. “Міська” номенклатура археологічного матеріалу, культурно-релігійний характер багатьох знахідок, археологічні докази зв’язку населення з князівською владою дозволили вчений висловити припущення, що григорівське поселення відповідає погосту — одному з адміністративних центрів, які виникали в результаті окняжіння земель⁴. Для цього типу поселень у складі доменіальних князівських володінь, на думку Б. О. Рибаківа, характерні риси феодального організму, впровадженого в гущу селянських “вервей” і “весей”, відірваного від доменіальних баз, поселення, де перебував гарнізон, були приміщення для данини, навколо якого споруджувались укріплення; це і відрізняє його від становища — більш простої в соціально-економічному плані бази для прийому князя в період полюддя⁵.

Соціальна та економічна неоднорідність неукріплених поселень епохи давньої Русі мала й інші прояви. Аналіз Київської землі привів П. П. Толочка до висновків про існування різних типів селищ. Мешканці одних були зайняті виключно в сільському господарстві, причому, дані поселення не були однотипними, їх відмінності відзначалися передусім господарською спеціалізацією окремих районів; у зонах родючих ґрунтів знаходились великі землеробські села, в поліських районах і в заплавах крупних річок — невеликі поселення тваринників. Для інших характерний ремісничий і промисловий напрямок в економічній діяльності. Наводяться приклади щодо сезонних виробничих поселень (зокрема в басейні Тетерева), жителі яких займалися добуванням болотної залізної руди, а також довготривалих спеціалізованих виробничих селищ по добуванню будівельного каменю і точінню шиферних пряслиць в околицях Овруча. Вказується й на інші виробництва, наприклад гончарне тощо, виявлення й дослідження яких — справа майбутнього⁶. Вчений підкреслював, що поява промислових селищ, населення яких тимчасово (сезонно) чи постійно займалося ремісничою діяльністю (випалкою заліза, випалюванням деревного вугілля, добуванням і обробкою шиферу), була обов’язковим наслідком подальшого розвитку продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці⁷.

Подальші дослідження дозволили виявити ще більш строкату й багатогранну картину. Якщо ж аналізувати поселення не лише Київської землі, то побачимо, що навіть у межах Середнього Подніпров’я привертають увагу утворення, які значно розширюють і уточнюють наші погляди на соціально-економічний феномен давньоруського села. Особливо це стосується глибинних районів Полісся. Увагу дослідників передусім привертає специфіка виробничої діяльності населення і соціальний зміст самого селища. Господарська діяльність мешканців селищ, як підкреслював В. Й. Довженок, мала натуральний характер, поєднуючи в собі землеробство, скотарство і промисли з домашнім ремеслом⁸. Дане поєднання добре простежується на багатьох селищах (ремісники, судячи з масштабів виробництва, обслуговували не лише свою сім’ю), дозволяючи говорити про загальне й особливе в їх розвитку, хоч кожне селище мало своє індивідуальне обличчя, що простежується практично в усіх регіонах Південної Ру-

сі. Вдалося знайти пам'ятки, що репрезентують як окремі специфічні галузі, так і їх поєднання в певних співвідношеннях, виявити певну сезонність у функціонуванні селищ чи використанні окремих об'єктів з їх складу.

Сезонний характер або певна виробнича спеціалізація — не єдині форми прояву функціональних особливостей селищ. Основною рисою багатьох з них є багатоструктурність економіки і багатогранність виробничої діяльності, розвиток різноманітних ремесел і промислів. Аналізуючи розвиток сільської кустарної промисловості, Р. Попов підкреслював, що вона зумовлювалася передусім несприятливістю умов для землеробства (що змушувало селян шукати додаткової підтримки у формі промислової праці), з одного боку, і доступністю та дешевизною матеріалу, простотою прийомів, операцій, незначними пристосуваннями, можливістю збуту, — з іншого⁹. Всі ці умови наявні в лісовій зоні, на чому наголошував В. П. Петров, характеризуючи численні й різноманітні неземлеробські заняття населення останньої¹⁰. Суттєво проявлялося це, за спостереженнями А. Г. Данилюка, і в регіональних особливостях народного будівництва, що відображали в тому числі і зміну господарських типів. Яскраво й вичерпно демонструють загальну тенденцію лісової зони до розвитку ремесел та промислів і селища Українського Полісся. За спостереженнями чернігівського дослідника В. П. Коваленка, навіть у пізньосередньовічні часи це сягало найрізноманітніших сфер діяльності аж до відлову й дресування ведмедів. Подібна картина простежується й стосовно давньоруських селищ, причому строкатість і різнобічність досліджуваних утворень викликає питання: чи були серед поліських селищ типові і середньостатистичні? Абстрагуючись, можна відповісти ствердно, але наголосити на індивідуальних особливостях кожного. Вже називалися селища тваринників, рибалок, мисливців, згадувалися пам'ятки, де розвивалися ремесла. Поліські ж селища демонструють картину ще багатоструктурнішу. Тут фіксуються й спеціалізовані виробничі села, і пам'ятки, де ремесла та промисли були допоміжними стосовно землеробства й тваринництва, і пункти, де певна галузь була домінуючою, а рільництво та скотарство другорядними. Спостерігалися й різні співвідношення та взаємозалежність окремих галузей. Крім специфіки економічної діяльності, привертає увагу і неоднорідність структурних елементів забудови селищ, що вказує на соціальні особливості населених пунктів чи їх ділянок.

Господарська багатопрофільність добре простежується за матеріалами поселення Ліскове, де виявлено сільськогосподарські споруди, житломайстерню ювеліра, кузню, ями для добування смоли та дьогтю, будівлю з численними обробленими фрагментами шиферу, яму для випалу вапняку. Про інші галузі свідчать криця в горщиках, знахідки, що вказують на розвиток рибальства, бортництва. На думку О. В. Шекуна та О. М. Веремейчик, місцеві ремісники обслуговували всю округу. Подібна картина спостерігається й на інших селищах регіону. Багатоплановість економічної діяльності виявлена на поселеннях Овраменків Круг, Деснянка, Козарки, Криниця, Льгівка, Сибереж, Очеретяна Гора, Кам'яна Гора. Про зернове господарство, як одну з пріоритетних галузей, свідчать також матеріали з поселення Рів-ІІ в Подесенні. Тут досліджено житла, погребі, зернові ями. Займалася місцева людність і залізообробкою: вивчено майстерню відповідного профілю. Знайдено й артефакти, що вказують на розвиток рибальства.

Чим менше сприятливими були умови для сільського господарства, тим розвинутішими були ремесла й промисли. Так, на поселенні Автуничі, розташованому на малородючих піщаних і супіщаних ґрунтах в оточен-

ні лісів і боліт, простежено сліди високорозвинутого багатогалузевого господарства. Зафіксовано сліди землеробства, скотарства, мисливства, рибальства, збиральництва. Відзначено нечисленність землеробських знарядь, відсутність (за даними Г. О. Пашкевич) монокультурної злакової спеціалізації. Високого розвитку досягли гончарство, лісохімічні промисли та ін., займалися на поселенні і роботою з чорним металом.

Про селища каменотесів на Овруччині вже йшлося. Вони, на думку П. С. Пеняка, були пов'язані з сільським господарством, і їх мешканці мали загальну з селянством суспільно-правову градацію. Будівлі з численними шматками обробленого шиферу виявлено в Лісковому, Софійській Борщагівці. Розкопки вказують на розвиток гончарства на ряді пам'яток. На поселеннях Томашівка, Малополовецьке, на селищах поблизу Райковецького городища досліджено гончарні горна. Вище вже називалися поселення металургів, у тому числі й сезонні виробничі селища з легкими наземними будівлями і господарськими ямами біля с. Лапутьки, де, на думку П. П. Толочка, займалися “відхожим” промислом жителі сусідніх городищесеньських центрів. Аналогічна пам'ятка відома і біля с. Новосілки. Пов'язане з сільським ремеслом спеціалізоване виробниче поселення репрезентує і селище Колонщина. Жителі селища Гульськ, крім сільського господарства, мали справу з чорним металом, подібна картина спостерігається і на селищі Комарівка, де металургія співіснує з лісохімічним промислом та землеробством. Об'єкти, пов'язані з обробкою та зберіганням зернових, вивчені на Григорівському поселенні, рільництво співіснує тут з місцевим виробництвом кераміки, металообробкою. В більш віддалених регіонах прослідковані й певні особливості та місцеві традиції. Але розвиток ремісничого виробництва в цілому був досить високим, що не дає можливості приєднатися до тих дослідників (Б. О. Рибаків, Б. О. Колчин), які говорили про практично повну залежність села від міських майстрів. Просто на селі розвивалися ті виробництва, що були потрібними для забезпечення їх життєдіяльності.

Розглядаючи функціонально різні типи сільських поселень, необхідно згадати замиські оселі представників феодального класу. Із замиською феодальною садибою ототожнене селище Анисів, хоч дана ідентифікація базувалася лише на престижному речовому комплексі. Розкопки ряду селищ показали, що подібні знахідки для давньоруського села не виняток. Разом з тим, є приклади дослідження саме сільських феодальних садиб (селище Чауси в Могилівському Подніпров'ї).

Кілька комплексів пов'язані з відправленням культів. Показове в цьому відношенні неукріплене святилище XII—XIII ст. у Медоборах на Тернопільщині. Комплекс язичницьких споруд на селищі “Бабина Долина” датується другою половиною XII — першою половиною XIII ст. Згадуються поселення служителів язичницького культу біля городищ-святилищ і Б. О. Тимошуком. А розкопки поселення поблизу Рогачова дозволили зафіксувати житло жреця на святилищі.

Характеристика житлових, ремісничих і промислових, господарських та побутових споруд демонструє неоднорідність структурних елементів масової забудови, причому дана неоднорідність дає можливість простежувати певні аспекти соціального розвитку. В той час як на ряді селищ (Ліскове, Березанка, Макишин, Григорівка, Кучари, Рів-II, Казаровичі, Гульськ, В. Снітинка-IV та ін.) досліджено заглиблені житла, на інших (Льгов, Шумлай, Ліскове, Автуничі та ін.) — відомі наземні будинки. У деяких випадках це спричинялося топографічними умовами чи особливостями життя й господарської діяльності на конкретних селищах, інші приклади пояснюються зміною традицій у домобудівництві. В. Й. Довженко у

своєму дослідженні писав про існування великих будівель, що належали патріархальній сім'ї, і появу споруд, характерних для індивідуальних сімей.

Крім загальних тенденцій суспільно-економічного розвитку, спостереження за масовою забудовою дозволяє простежити і соціальну стратифікацію населення. Вона проявляється у спорудженні поряд з традиційними однокамерними житлами будівель, що склалися з двох або трьох розташованих поруч приміщень, а також таких, де розвиток відбувався по вертикалі — двоповерхових, збудованих на жилих та нежилых коморах. З-поміж загалу південноруських сільських жител виділяються сезонні, тимчасові, виявлені на спеціалізованих селищах; серед вивчених на селищі Деснянка — залишені іноетнічним населенням. А на поселенні неподалік Богуслава простежено будівельні традиції різних племінних союзів, що дозволяє говорити про співіснування на селищі різноетнічного населення.

Виявлено на селищах і категорії знахідок, що традиційно вважалися елементами феодального побуту чи міської культури, причому це характерно для всіх пам'яток. Особливо показова в цьому відношенні садиба заможного гончара з Автуницького поселення. Погоджуючись з точкою зору щодо пріоритету міського населення в плані оволодіння новинками культурних досягнень, варто зазначити, що в руслі наведених фактів сприйняття сіл як суцільної однорідної відсталого маси щодо освоєння здобутків матеріальної та духовної культури має бути відкинутим.

Рівень культурного розвитку, ідеологічні уявлення говорять про більше збереження традицій у сільському середовищі. Але це не свідчить про відсталість. Адже феодальне суспільство було по своїй суті суспільством аграрним, пов'язаним із збереженням багатьох норм життя, що з'явилися ще в попередню епоху (в першу чергу це стосується міфологічної свідомості). Окрім поступового поширення християнства, на селі досить чітко простежується такий цікавий ідеологічний феномен, як "двовір'я", коли старе і нове змішувалось у світосприйманні мас.

Основним висновком щодо результатів дослідження давньоруських сільських пам'яток на сучасному етапі робіт може бути такий: відносини між містом і селом в часи Київської Русі були набагато паритетнішими, ніж у більш пізні історичні періоди.

¹ Всеобщая история архитектуры в 12 томах. — Т. 1. — М.—Л., 1966. — С. 404.

² Грушевський М. С. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень і міркувань) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. Під ред. М. С. Грушевського. — Б/М, 1928. — С. 108.

³ Петрашенко В. О. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час // Історія Русі—України (історико-археологічний збірник). — К., 1998. — С. 212.

⁴ Петрашенко В. О. Назв. праця. — С. 211, 213.

⁵ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII веков. — М., 1993. — С. 364, 365.

⁶ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. — К., 1980. — С. 161—163.

⁷ Толочко П. П. Киев и Киевская земля в XII—XIII вв. Автореферат дис. ... докт. ист. наук. — К., 1975. — С. 27.

⁸ Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. — К., 1961. — С. 213.

⁹ Попов Р. Кустарная промышленность в России. — Из Общественных записок. — 1875. — Т. ССХІХ. — № 3. — Отд. 2. — С. 15—21.

¹⁰ Петров В. П. Подсечное земледелие. — К., 1968. — С. 33.